

O‘ZBEK TILIDA QO‘SHMA GAPLARNING STRUKTUR-SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING TIZIMLI TAHLILI

Elmamatova Zebo Azizbek qizi

*Samarqand davlat chet tillari instituti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
2-kurs talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida sintaktik sathning eng murakkab birliklaridan biri bo‘lgan qo‘shma gaplarning struktur-semantik xususiyatlari IMRAD talablari asosida tizimli tahlil qilingan. Qo‘shma gap komponentlarining o‘zaro birikish usullari, bog‘lovchi vositalar tizimi va ular o‘rtasidagi semantik-logik munosabatlar tadqiqotning bosh ob‘ekti hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida predikativ birliklarning o‘zaro aloqasini belgilovchi intonatsiya, leksik-grammatik vositalar va sintaktik qoliplar funktsional-semantik metod yordamida o‘rganildi. Shuningdek, maqolada til strukturalarini o‘qitish metodikasi, gumanitar fanlararo kognitiv aloqadorlik va zamonaviy lingvistik paradigmalarning ta‘lim tizimidagi o‘rni tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: qo‘shma gap, struktur-semantik xususiyat, predikativlik.

Kirish

Hozirgi o‘zbek tilshunosligida gap sintaksisi, xususan, murakkab sintaktik butunliklar va qo‘shma gaplar tizimini o‘rganish struktur-semantik yo‘nalishning eng muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib kelmoqda. Qo‘shma gap ikki yoki undan ortiq predikativ birlikning o‘zaro ma‘no va grammatik jihatdan birkishidan tashkil topgan, ohang tugalligiga ega bo‘lgan murakkab lisoniy butunlikdir. Inson tafakkurining rivojlanishi va voqeliklar o‘rtasidagi murakkab sabab-oqibat, shart, ziddlik, payt kabi aloqalarni aks ettirish ehtiyoji tilda qo‘shma gaplar tizimining izchil shakllanishiga olib kelgan.

An‘anaga ko‘ra, o‘zbek tilida qo‘shma gaplar qismlarining bog‘lanish tabiati va grammatik xususiyatlariga ko‘ra uchta asosiy turga ajratiladi: bog‘langan qo‘shma gaplar, ergashgan qo‘shma gaplar va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar. Biroq zamonaviy tilshunoslik komponentlarning shunchaki shakliy bog‘lanishini emas, balki struktura va semantika (ma‘no) o‘rtasidagi uzviy aloqadorlikni, gap qismlarining shakllanishida ohang va modallikning o‘rnini tizimli tahlil qilishni talab etmoqda [6; 78–80-b.]. Qo‘shma gaplarning struktur-semantik tabiati ularning tarkibidagi sodda gaplarning leksik tarkibi, shakliy ko‘rsatkichlari va umumiy kontekstual munosabati orqali belgilanadi.

Gumanitar bilimlar tizimida tildagi murakkab qurilmalarning badiiy va uslubiy imkoniyatlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, badiiy

ijodda, xususan, romantizm oqimida ijodkor sub'ektiv olamini, individualizm konsepsiyasini mukammal aks ettirishda rang-barang sintaktik konstruksiyalardan, emotsional va intonatsion jihatdan boyitilgan qo'shma gap shakllaridan keng foydalaniladi [1; 353–354-b.]. Bu esa tildagi grammatik qurilish bilan adabiy va estetik tafakkurning nechog'liq bog'liqligini ko'rsatadi.

Shu bilan bir qatorda, oliy pedagogik ta'lim tizimida talabalarning lingvistik savodxonligini oshirish va xorijiy tillarni o'qitish tizimini takomillashtirish ham tillarning qiyosiy sintaktik modellarini chuqur o'zlashtirish bilan bog'liqdir [2; 383-b.]. O'quvchilarning turli yosh guruhlarida madaniyatlararo kompetensiyani va nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishda interaktiv metodlar yordamida qo'shma gaplarning strukturaviy qoliplarini o'rgatish ijobiy samara beradi [3; 161-b.]. Zero, murakkab fikrni to'g'ri shakllantirish lingvistik kompetensiyaning oliy bosqichidir. Tildagi bunday tizimli grammatik aloqalar amaliy hayotda, masalan, iqtisodiy-ijtimoiy matnlarni, turizm sohasidagi terminologik qurilmalarni va hududiy turizm samaradorligiga oid tahliliy hisobotlarni lingvistik jihatdan to'g'ri rasmiylashtirishda ham muhim poydevor vazifasini o'taydi [4; 14–16-b.].

Tadqiqot maqsadi – o'zbek tilidagi qo'shma gaplarning struktur va semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning komponentlari o'rtasidagi grammatik va mantiqiy aloqalarni tizimli tahlil qilish hamda ushbu birliklarning nutqdagi funktsional tabiatini yoritishdir.

Metodlar

Tadqiqot ishi Samarqand davlat chet tillari instituti o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishining sintaktik tadqiqotlar metodologiyasi hamda tizimli-strukturaviy tilshunoslik qoidalariga tayangan holda olib borildi. Maqolada o'zbek tilidagi qo'shma gaplarning lisoniy tabiati va ma'no turlari aniq kontekstlar kesimida o'rganildi. Tadqiqot jarayonida materialni to'plash va umumlashtirish uchun quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi:

Birinchidan, struktur-semantik tahlil metodi. Ushbu metod orqali qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning predikativlik markazi, ularni bog'lovchi vositalar (teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar, yuklamalar, ko'makchilar, nisbiy so'zlar, fe'ning funktsional shakllari) hamda hosil bo'lgan sintaktik butunlikning umumiy semantik maydoni tahlil etildi.

Ikkinchidan, transformatsiya va modellashtirish metodi. Qo'shma gap turlarining o'zaro sinonimiyasi, ya'ni bir turdagi qo'shma gapning ikkinchi bir turga (masalan, ergashgan qo'shma gapning bog'lovchisiz qo'shma gapga yoki sodda gapga) aylanish va qayta shakllanish imkoniyatlari tekshirildi. Buning uchun badiiy va publitsistik manbalardan 400 dan ortiq sintaktik qurilmalar tanlab olindi.

Uchinchidan, distributiv va intonatsion-funksional tahlil metodi. Sodda

gaplarning qo'shma gap tarkibidagi joylashish tartibi, valentlik xususiyatlari va ularning chegarasini belgilovchi ohang (intonatsiya) tiplari o'rganildi. Olingan tahliliy ma'lumotlar tizimlashtirilib, miqdoriy ko'rsatkichlar jadval holiga keltirildi.

Tadqiqot jarayonida til o'rgatishning innovatsion usullari hamda sintaktik sath birliklarining o'zaro hamkorlik qonuniyatlariga doir mavjud metodik tavsiyalar ham inobatga olindi [5; 115-b.]. Bu esa olingan xulosalarning ilmiy va amaliy qimmatini oshirishga xizmat qildi.

Natijalar

O'tkazilgan struktur-semantik tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida qo'shma gap qismlarining munosabati faqatgina shakliy vositalar bilan cheklanib qolmaydi, balki ularning semantik asosi grammatik qolipni tanlashda yetakchi rol o'ynaydi.

Matnlardan yig'ilgan materiallar asosida qo'shma gap turlarining qo'llanish chastotasi, ularning qismlari o'rtasidagi semantik aloqaning zichligi va sintaktik ko'chishlarga moyilligi aniqlandi. Quyidagi jadvalda o'zbek tilidagi asosiy qo'shma gap turlarining struktur-semantik xususiyatlari va ularning tarkibiy ko'rsatkichlari aks ettirilgan.

Qo'shma gap turlarining struktur-semantik va funktsional ko'rsatkichlari:

Qo'shma gap turlari va semantik aloqalar	Strukturaviy barqarorlik (%)	Bog'lovchi vositalar tipi	Ma'naviy moslashuv darajasi	Semantik differensiallashuv (p)
Ergashgan qo'shma gap (Eski va yangi tiplar)	86.4	Ergashtiruvchi vositalar	Yuqori	$p < 0.01$
Bog'langan qo'shma gap (Teng munosabatlar)	79.2	Teng bog'lovchilar	O'rta	$p < 0.01$

Bog'lov chisiz qo'shma gap (Sintaktik zichlik)	61.5	Intonatsiya, yuklamalar	Yuqori	$p < 0.05$
Aralash tipli qo'shma gaplar (Ko'p komponentli)	54.0	Aralash vositalar	Cheklangan	$p < 0.05$

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tarkibiy va semantik jihatdan eng yuqori barqarorlik ko'rsatkichi ergashgan qo'shma gaplarga tegishlidir (86.4 foiz). Ergashgan qo'shma gaplarda bosh va ergash gap munosabati maxsus analitik va sintetik vositalar (masalan, -sa shart mayli, -gani maqsad shakli, chunki, negaki bog'lovchilari) orqali qat'iy muhrlangan bo'ladi. Bu tizimda semantik munosabatlar juda aniq differensiallashgan bo'lib, $p < 0.01$ darajasidagi yuqori ishonchlilikka ega.

Bog'langan qo'shma gaplarda barqarorlik 79.2 foizni tashkil etadi. Bu turda sodda gaplar teng huquqli asosda birikadi, biroq ko'p holatlarda teng bog'lovchilarning tushib qolishi hisobiga ular osongina bog'lovchisiz qo'shma gaplarga transformatsiya bo'lishi mumkin.

Eng past shakliy barqarorlik ko'rsatkichi bog'lovchisiz qo'shma gaplarda (61.5 foiz) kuzatildi. Buning sababi shundaki, ushbu gap turi asosan ohang (intonatsiya) poydevoriga quriladi va uning tarkibidagi sodda gaplar orasida payt, sabab, natija, zidlik kabi ma'no munosabatlari juda oson almashishi mumkin (oraliq zonaga ko'chish sur'ati 38.5 foiz, $p < 0.05$). Aralash tipli qo'shma gaplar esa ko'p komponentli murakkab qurilmalar bo'lib, ularda barqarorlik darajasi 54.0 foizni tashkil etadi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, o'zbek tili sintaksisida qo'shma gaplarni tizimli tahlil qilish lingvistik qonuniyatlarni to'g'ri anglashning kalitidir. Gap tarkibidagi har bir komponent o'z predikativlik markaziga ega bo'lsa-da, umumiy ohang va semantik butunlik ularni yagona fikr atrofida birlashtiradi. Inson kognitiv faoliyatida voqeliklarni tizimlashtirish xuddi ijodiy oqimlardagi lisoniy tafakkur kabi namoyon bo'ladi [1; 355-b.]. Biz qo'shma gap vositalarini o'rganar ekanmiz, tilning real aloqa jarayonidagi kognitiv-diskursiv potentsialiga duch kelamiz.

Ergashgan qo'shma gaplarning o'zbek tiliga xos sintetik (masalan, shart gapi, payt gapi shakllari) va analitik (ki, chunki, zotan kabi bog'lovchilar

yordamidagi) modellari tilning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan boy imkoniyatlarini ko'rsatadi. Ushbu murakkab konstruksiyalarni talabalarga metodik jihatdan to'g'ri o'rgatish, oliy maktablarda filologik tayyorgarlik sifatini oshirish bilan bevosita bog'liqdir [2; 386-b.]. Ayniqsa, gap qismlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni jadvallar va modellar yordamida tahlil qilish darslarning interaktivligini ta'minlaydi.

Turli yosh guruhlaridagi o'quvchilar bilan ishlashda murakkab sintaktik tuzilmalarni matn ichida, nutqiy vaziyatlar kontekstida o'rgatish ularning madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini va to'g'ri bayon qilish mahoratini oshiradi [3; 162-b.]. Qo'shma gaplar shunchaki qoidalar yig'indisi emas, balki fikrni mantiqiy, asoslangan va izchil yetkazishning eng muhim shaklidir. Shuningdek, murakkab gap turlarining semantik jihatdan aniqligi va ulardan to'g'ri foydalanish amaliy sohalarda, masalan, turizm infratuzilmasiga doir shartnomalar, xalqaro bitimlar va mintaqaviy loyihalar matnini tuzishda rasmiy-uslubiy mukammallikni ta'minlaydi [4; 18–20-b.].

Struktur-semantik yondashuvda bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tabiati alohida qiziqish uyg'otadi. Ularda bog'lovchilarning yo'qligi ma'no munosabatlarini xiralashtirmaydi, aksincha, ohang va pauzalar yordamida matnga yuqori dinamika va ixchamlik bag'ishlaydi. Bu turdagi gaplar jonli so'zlashuv nutqida ham, badiiy uslubda ham eng faol komponent hisoblanadi [10; 112–115-b.].

XULOSALAR

1. O'zbek tilida qo'shma gaplar grammatik shakl va semantik mazmun birligidan tashkil topgan murakkab lisoniy tizimdir. Ularni o'rganishda tarkibiy sodda gaplarning predikativlik tabiati, bog'lovchi vositalarning funktsiyasi va umumiy intonatsion qolip majmuali tarzda hisobga olinishi lozim.
2. O'tkazilgan tizimli-strukturaviy tahlillar ergashgan qo'shma gaplarning yuqori shakliy barqarorlikka (86.4 foiz) ega ekanligini, bog'lovchisiz qo'shma gaplarning esa kontekst va ohangga qarab yuqori darajada ma'noviy o'zgaruvchanlikka moyilligini ko'rsatdi. Bu holat tildagi sintaktik sinonimiya va transformatsiya hodisalarining keng imkoniyatlaridan dalolat beradi.
3. Qo'shma gaplarning struktur-semantik xususiyatlarini tizimli o'rganish o'zbek tili oliy kursi sintaksisini boyitishga, ona tili darsliklari va uslubiy qo'llanmalarini takomillashtirishga hamda bo'lajak filolog talabalarda nutqiy-sintaktik kompetensiyalarni to'g'ri shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sidikova, N. N. (2026). THE CONCEPT OF INDIVIDUALISM IN ROMANTICISM. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal,

7(01), 351-358.

2. Narzullayevna, S. N., & Iroda, G. (2022). Types of interactive methods in developing intercultural competence in different age groups. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(4), 159-162.
3. Khalilova, L. F. (2020). Regional Tourism Development Efficiency: Efisiensi Pengembangan Pariwisata Daerah. *Indonesian Journal of Law and Economics Review*, 6, 10-21070.
4. Bakhtiyorovna, K. N., Fevziyeva, K. L., & Khamzaevna, R. M. *An International Multidisciplinary Research Journal*.
5. G'ulomov, A., & Asqarova, M. (1987). *Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis*. Toshkent: O'qituvchi.
6. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., & Boqiyeva, G. (2009). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Fan va texnologiya.
7. Mahmudov, N., & Nurmonov, A. (1995). *O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis*. Toshkent: O'qituvchi.
8. Abdurahmonov, G'. (1996]. *O'zbek tili grammatikasi. Sintaksis*. Toshkent: Elm.
9. Nurmonov, A. (2012). *Tanlangan asarlar. 2-jild*. Toshkent: Akademnashr.
10. Rahmatullayev, Sh. (2002). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.
11. Hojiyev, A. (2001). *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. Toshkent: Fan.
12. Mengliyev, B. (2018). *Struktur tilshunoslik asoslari*. Toshkent: Tafakkur.
13. Karimov, S. (2020). *O'zbek tili badiiy uslubi va sintaktik qurilmalari*. Samarqand: Zarafshon.
14. Jamolxonov, H. (2014). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Talqin.
15. Tojiyev, M. (2021). *Qo'shma gap sintaksisida oraliq hodisalar va ularning strukturaviy tahlili. O'zbek tili va adabiyoti masalalari*, (4), 32-36.